

ՀՈՒՄԱՆԻՏԱՐ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԼՈՌԵ ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔԻ 12–13–ՐԴ ԴԴ ԽԱԶՔԱՐԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԿՈՐԾԱՆՄԱՆ ԴԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

ԱՐՄԱՆ ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

*պատ. գիտ. թեկնածու
ՀՀ ԿԳՄՍՆ «Պատմամշակութային ժառանգության
գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
nalbandyan.arm@yandex.com*

*ՀՏԴ՝ 902/904; 73.023.2; 351.853.3
DOI: 10.54503/1829–4278.2026.1–152*

Անփոփագիր

Լոռե բերդաքաղաքը միջնադարյան Հայաստանի ամրոցաշինության լավագույն օրինակներից մեկն է: Կյուրիկյան հարստության մայրաքաղաք, արքայանիստ, ապա իշխանանիստ Լոռեն հարուստ է պատմաձարտարապետական հուշարձաններով, կոթողային արվեստի բազմաթիվ նմուշներով և հնագիտական շերտերով: Ցուրաքանչյուր հետազոտական աշխատանքից հետո Լոռեբերդը բացում է իր անցյալի «պատուհանները» և ամենամյա բազմաթիվ բացահայտումները լույս են սփռում ամրոցի պատմական և մշակութային անցուղարձերի վրա՝ առաջ բերելով նորանոր հարցադրումներ ու խնդիրներ: Անվանի շատ պատմաբաններ ու ձարտարապետներ են անդրադարձել Լոռեբերդ ամրոցի կառույցների պատմությանը, ձարտարապետությանը, առանձին մանրամասներին, որոնց հիման վրա ժամանակի ընթացքում ստվար գրականություն է ձևավորվել:

Սակայն, պետք է նշել, որ այդ բոլոր աշխատություններում Լոռեբերդի խաչքարերին և առհասարակ կոթողային մշակույթին կա՛մ անդրադարձ չկա, կա՛մ խիստ հպանցիկ է. հիմնականում փաստագրվել են նորահայտ խաչքարերը կամ լուսաբանվել վիմագրերը:

Այս հոդվածի ուսումնասիրության առարկան Լոռեբերդի խաչքարային մշակույթն է, որի հիման վրա փորձ է արվում Լոռեբերդի խաչքարերը դիտարկել խաչքարագործության ձևաբանական և գեղարվեստական ուրույն առանձնահատկություններով ու օրինաչափու-

թյուններով ուղղություն, որը բնորոշ է Գուգարաց աշխարհին: Ուսումնասիրությունները հիմնված են վաղուց հայտնի և պեղումների (հաճախ էլ վերականգնողական աշխատանքների) ժամանակ ամրոցում հայտնաբերված ուշագրավ, երբեմն էլ եզակի նմուշների վրա:

Շատ կարևոր է նաև հասկանալ և պարզաբանել Լոռեբերդի մեզ հայտնի խաչքարերի մեծագույն մասի «անմխիթար» վիճակի պատճառները, որի հետ կապված կան տարակարծություններ: Տարեցտարի իրականացվող պեղումները վկայում են, որ Լոռեբերդում ինչ-որ ժամանակ իրականացվել է խաչքարերի միտումնավոր ոչնչացում. դրանք վերացվել են, տարբեր մեթոդներով քողարկվել կամ օգտագործվել որպես շինաքար:

Բանալի բառեր. Լոռեբերդ, միջնադար, ամրոց, հնագիտություն, քանդակագործություն, խաչքարագործություն, պեղումներ, կոթող, խաչքար, արձանագրություն, գտածոներ

Մուտք

Լոռե քաղաքի միջնաբերդը հարուստ է խաչքարերով, որոնց գերակշիռ մասը բեկուտված վիճակում է: Նրանք, որոնք ամբողջական են պահպանվել, սակավաթիվ են և իրենց նախնական տեղում չեն: Պատմության վայրիվերումների բերումով դրանց բազմիցս տեղաշարժել են, տեղափոխել, վերօգտագործել, ուստի գրեթե անհնար է հստակորեն որոշել ստեղծման վայրերը: Այժմ, երբ ամրոցի տարածքում գործում է արգելոց-թանգարան, խաչքարերը ինչ-որ չափով ի մի են բերվել, որոշները կանգնեցվել են և ներկայանալի տեսք ստացել: Առանձին կանգնած նմուշներից ու տեղ-տեղ դասավորված բեկորներից բացի՝ խաչքարերն այստեղ ամենուր են՝ սփռված ամրոցի ամբողջ տարածքով, որպես որմնաքար ագուցված զանազան կառույցների պատերի շարվածքներում, պատերի կամ հատակների լիցքերում: Պեղումների յուրաքանչյուր փուլում¹ շարունակ հայտնաբերվել են նորանոր խաչ-

¹ Լոռեբերդում պարբերական և լայնածավալ հնագիտական պեղումներն առաջինը ձեռնարկեց Երևանի պետական համալսարանի արշավախումբ 1966-1974 թթ.՝ Իգիթ Ղարիբյանի ղեկավարությամբ, որոնց արդյունքները հրատարակվեցին նախ հոդվածների տեսքով (**Ղարիբյան Ի.**, Լոռե քաղաքը մատենագրության մեջ, *ԲԵՀ*, 1968, 1, էջ 209-214; Նույնի, Լոռե ամրոցի պեղումները, *ԲԵՀ*, 1969, 1, էջ 205-268; Նույնի, Լոռե քաղաքի մատուռ-դամբարանը և նրա կավանդակները, *ՊԲՀ*, 1969, 2, էջ 194-198; Նույնի, Լոռե ամրոցի պեղումները, *ԲԵՀ*, 1970, հ. 3, էջ 250-251; Նույնի, Հայաստանում հայտնաբերված կավե ծխամորձերի թվագրման հարցի շուրջ, *ԲԵՀ*, 1999, 2, էջ 99-107; Նույնի, Լոռե քաղաք ամրոցի միջնադարյան բաղնիքները, *ԲԵՀ*, 2000, 3, էջ 100-110; Նույնի, Լոռե բերդ քաղաքի շատրվանող ջրավազանները, «*Գիտելիք*» ամսագիր, 2004, 14-15), ապա՝ «Լոռե բերդաքաղաքը» մենագրությունում (**Ղարիբյան Ի.**, *Լոռե բերդաքաղաքը և նրա*

քարեր, որոնք ոչ միայն դուրս են գալիս մշակութային հողաշերտերից, այլև՝ նորահայտ պատերի հիմքերից: Վերջին տարիներին իրականացված վերականգնողական աշխատանքների ընթացքում խաչքարերի բեկորների թիվը կտրուկ մեծացավ, քանի որ կառույցներին կից ուշ շրջանի հավելումների պատերը հեռացնելիս ի հայտ եկան մեծ քանակով բեկորներ:

Ի տարբերություն խաչքարերի՝ տապանաքարերը ավելի զանգվածեղ ու ծանր լինելու շնորհիվ մեծամասամբ չեն բեկոտվել և վերօգտագործվել են ամբողջական վիճակում: Օրինակ՝ մեծ քանակությամբ տապանաքարեր դրվել են եկեղեցու տեղում կառուցված «քաղաքացիական» շենքի հիմքերում: Թե՛ հիմնաքարերը, թե՛ պատերի շարվածքի ստորին շարքերը ամբողջական տապանաքարեր են, որոնց վրա երևում են 12-13-րդ դդ. տապանաքարերին բնորոշ եզրակոսներն ու խորանագարդերը:

Պատվանդաններին կանգնած առանձին խաչքարեր ու բազմաթիվ բեկորներ կան նաև միջնաբերդի տարածքից դուրս՝ հրվանդանի եզրին և միջնադարյան գերեզմանոցների տարածքում: Դրանք նույնպես պեղումների և հետազոտությունների շրջանակներում պարբերաբար ուսումնասիրվել են:

Բազմաթիվ այս խաչքարերից տարբեր տարիներին վկայագրվել են միայն 2 և պահպանվող հուշարձանների ցանկ մտել 17 խաչքարեր, որոնցից 12-ը՝ ամրոցի, 5-ը՝ շահաստանի տարածքից:

Ամրոցի խաչքարերը լավագույնս արտահայտում են Լոռեբերդի անցած ուղին և նրա պատմական պատկեր ու նկարագիր հաղորդում:

պեղումները, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2009): «Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոն» ՊՈԱԿ-ի արշավախումբը (արշավախմբի ղեկավարներ՝ Իգիթ Ղարիբյան, Հակոբ Սիմոնյան) 2009-2014 թթ. պեղումներ իրականացրեց, որոնց արդյունքները նույնպես եղել են հրատարակություններ (**Սիմոնյան Հ., Ղարիբյան Ի., Բաղայան Հ., Ալեքսանյան Տ., Լոռե բերդաքաղաքը (2009-2013 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները)**, «Հուշարձան», 2015 (ժ), էջ 29-56): Լոռե բերդաքաղաքում նախագծման և վերականգնման աշխատանքների շրջանակներում լայնամասշտաբ պեղումներ ընթացան 2022-2025 թթ. (արշավախմբի ղեկավար՝ Արման Նալբանդյան), և նախատեսվում է դրանք շարունակել նաև հետագայում: Վերջին տարիների այս աշխատանքների կարևոր արդյունքները լուսաբանող մի քանի հոդվածներ են լույս տեսել (**Նալբանդյան Ա., Խեչոյան Ա.**, Լոռեբերդի ոսկրե գործիքները, *Հյուսիսային Հայաստանը պատմության խաչողիներում (պատմամշակութային համադրություններ)*, գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու (խմբ.՝ Ա. Ակոպով), Գյումրի, ՇՀՀՀ հրատ., 2023, էջ 26-43; **Նալբանդյան Ա.**, Նորահայտումներ Լոռե բերդ ամրոցի միջնադարյան բաղնիքների ջրօգտագործման համակարգերի վերաբերյալ, *Ջրօգտագործման մշակույթը Հայաստանում հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը, ժողովածու* (խմբ.՝ Ա. Բոբոխյան, Ռ. Հովսեփյան), Երևան, ՀՄԻ և «ՄԻԿԱ-Արմենիա» հրատ., 2024; **Նալբանդյան Ա.**, Լոռե բերդաքաղաքի 2022-2023 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, *Լոռե բերդից մինչև Ստեփանավան. պատմամշակութային ժառանգության հետքերով*, գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2024, էջ 26-51):

Ամրոցը թեև հիմնվել է 11-րդ դ. առաջին քառորդում, սակայն Տաշիր-Ձորագետի մայրաքաղաք է դարձել Դավիթ Անհողինի որդի Կյուրիկե II արքայի օրոք՝ 1065 – 1118 թթ. ամրոցի ժամանակավոր տեր են դառնում Օրբելյանները, 1185 թ. Լոռին անցնում է Զաքարյաններին: Այս երեք տոհմերի տիրապետության շրջանում ձեռնարկվել են լայնամասշտաբ շինարարական աշխատանքներ, որոնց զուգահեռ էլ զարգացել և մեծ պահանջարկ է ստացել խաչքարագործությունը: Լոռեի խաչքարերը, կերտված լինելով հիմնականում 11-րդ դ. երկրորդ կեսից մինչև 13-րդ դդ., մի կողմից պահպանել են դարաշրջանի բնորոշ առանձնահատկությունները, մյուս կողմից՝ ձեռք բերել որոշակի ոճական և հորինվածքային ինքնուրույնություն: Շատ չանցած՝ զանազան ասպատակությունների ու ռազմական բախումների ժամանակ մեծ վնաս է հասցվում խաչքարային մշակույթին, խաչքարերը կոծկվում են պատերի շարվածքներում, հաճախ՝ քանդակագարդ նիստերը դեպի ներս, հիմնականում պատերի հիմքերի մոտ կամ հատակների լիցքերի մեջ, պատվանդանները վերածվում են քարե «տաշտերի»: Ձեռքից ձեռք անցնելով՝ ի վերջո 18-րդ դ. կեսերից ամրոցը կրկին վերանակեցվում է հայերով: Այս փուլում, իհարկե, փոխվում է խաչքարերի հանդեպ մոտեցումը, և դրանց բեկորները, արդեն որպես սրբացված «մասունքներ», նորից օգտագործվում են պատերի շարվածքներում: Մասնավորապես, երբ եկեղեցու տեղում կառուցված շենքը կրկին վերօգտագործվում է իր նախնական նշանակությամբ, այսինքն՝ դառնում է քրիստոնյանների սրբատեղի, խաչքարերի բեկորներով շարվում են մկրտության ավազանի խորշը, խորանի բեմամեջքը և այլն: Չնայած այս փուլում զգալի է վերաբերմունքի փոփոխությունը, սակայն գիտական տեսանկյունից դա չի հեշտացնում հետազոտողների գործը: Իրավիճակը ավելի է խճճվում, երբ 1920-ական թթ. բերդի տարածքում ձևավորված գյուղի բնակիչները լքում են այն՝ ամրոցի շինաքարերն ու դրանց հետ կոթողների բազմաթիվ բեկորներ տեղափոխելով ամրոցից հյուսիս-արևմուտք գտնվող նոր հիմնադրված Լոռի բերդ գյուղ: Իրենց տները, գոմերն ու մարագները, տնամերձ հողամասերի ցանկապատերը կառուցելու համար գյուղացիներն իրենց հետ տանում են ամրոցի հարյուրավոր որմնաքարեր: Ահա այդ քարերի հետ ամրոցից տարագրվում են նաև ճարտարապետական տասնյակ մանրամասներ, զարդաքանդակ քարեր, տապանաքարեր, խաչքարերի բեկորներ, արձանագիր պատվանդաններ: Այժմ շրջելով Լոռի բերդ գյուղի տնամերձ բակերում և հողամասերում՝ կարելի է տեսնել ամրոցի փառավոր անցյալի վկաները խղճուկ ու անմխիթար վիճակում: Բազմաթիվ խարխսխներ, խաչքարերի ընտիր բեկորներ, տապանաքարեր, ձիատապաններ, արձանագիր պատվանդաններ ցրված են շինանյութերի, գոմերի ու մացառների մեջ, տեղադրված պարիսպների և տարբեր կառույցների շարվածքներում:

Լոռեբերդի խաչքարագործության դպրոցը (նյութը, կառուցվածքը, տեխնիկան, հորինվածքը)

Լոռեբերդի խաչքարերը միջնադարյան արվեստի բարձրարժեք գործեր են, հոգևոր և նյութական մշակույթների կատարյալ համաձուլումներ: Քանդակագործության զարգացման փուլերն իրենց մեջ ներառող այս քարե «գրքերն» արտահայտում են ոչ միայն քրիստոնեական գաղափարախոսության հիմունքները, այլև կրում են ազգային ավանդույթների կնիքը: Դրանք ի ցույց են դնում տվյալ ժամանակաշրջանի հասարակության տարբեր շերտերի սոցիալական մակարդակը, հոգևոր «կերտվածքն» ու գեղագիտական ճաշակը: Դրանք գերազանցապես բազալտե (սակավաթիվ են կարմիր տուֆից բեկորները) խոշորածավալ, բավականին ծանր սալեր են: Եթե փորձենք բնութագրել Լոռեբերդի խաչքարերի ընդհանուր առանձնահատկությունները, ապա պետք է ասել, որ խաչքարային հորինվածքը հիմնականում մոնումենտալ ոճով է, կենտրոնական կամ «ավագ» խաչը քանդակված է բավականին խոր խորանագարդի մեջ: Քիվերը հիմնականում կա՛մ աննշան դուրս արտահայտված են, կա՛մ առհասարակ հարթ են: Խաչքարերի հորինվածքում առանձնանում են բազմազան զարդաձևերով եզրագոտիները: Դրանք տրոհվում են առանձին քառանկյուն գոտիների, որոնցից յուրաքանչյուրի մեջ միմյանցից տարբերվող զարդաձևեր են: Եզրագոտիները, որպես կանոն, վերնում պսակված են կամարաձև խորանագարդով: Եզրագոտում նույնպես տրված է խաչաձևություն՝ համապատասխանեցված խաչի չափերին: Չնայած հորինվածքի ծավալայնությանը՝ խաչքարերը գուրկ չեն նաև մանրաքանդակ՝ հյուսկեն, ոլորուն զարդարանքներից, որոնցով պատված են եզրագոտիներն ու խորանագարդը: Բազալտե կարծր մակերեսի վրա նման մանրաքանդակների և համաչափ հարդարանքի բազմազանությունն ու բծախնդիր, մանրակրկիտ աշխատանքը չեն կարող հիացում ու զարմանք չպատճառել դիտորդին:

Լոռեբերդի խաչքարերին բնորոշ է նաև նռան պատկերը: Գնդաձև, շեշտված ծավալով նռները (որոշ դեպքերում պարզապես գունդ է պատկերված) քանդակված են հորինվածքի զանազան հատվածներում, խաչաթևերի անկյուններում կամ կենտրոնում: Տարածված է նաև բաժանարար ուղղահայաց գծերի կամ սյունաքանդակների պատկերումը, որոնք երբեմն աչքի են ընկնում գեղարվեստական հարդարանքով, իսկ զազաթում՝ պսակվում գնդերով: Շատ դեպքերում խաչի ստորին հատվածում բացակայում են վարդյակները:

Սակավաթիվ արձանագրություններ կան խաչքարերի ետնախորքերի մեջ կամ թիկունքին. երևույթ, որ 12-13-րդ դդ. խաչքարերի առանձ-

նահատկություններից մեկն է²: Ամենայն հավանականությամբ խաչքարերի զգալի մասի արձանագրությունները փորագրված են եղել դրանց պատվանդաններին, որոնք մեծ մասամբ չեն պահպանվել: Բացի սովորական փորագիր և ելնդագիր արձանագրություններից՝ կան նաև ծաղկազարդ գրեր, վարպետների նշաններ: Մի հետաքրքիր երևույթ, որ կրկին տարածված է լոռերերդյան խաչքարային արվեստում, արձանագրությունների փորագրումն է փոքր-ինչ թեք գոտու վրա, որ ձգվում է խորանագարդի ուրվագծին համապատասխան:

Լոռերերդի խաչքարերը ժամանակագրորեն կարելի է բաժանել երկու մեծ խմբի՝ ա) 11-րդ դարից 12-րդ դարի առաջին կես, բ) 12-րդ դարի երկրորդ կեսից 13-րդ դար: Սակայն խաչի պատկերումը զանազան կոթողների վրա Լոռերերդում սկսվում է դեռևս վաղ միջնադարից, որի լավագույն վկայությունները վերջին տարիների պեղումների ընթացքում կատարված բացահայտումներն են: Մասնավորապես 2022 թ. պարսպի մոտ իրականացվող մաքրման և պեղման աշխատանքների ժամանակ բազմաթիվ քարերի մեջ ի հայտ եկան վաղմիջնադարյան (6-7-րդ դդ.) ձարտարապետական մանրամասների՝ բազմանիստ սյուների երկու բեկորներ, որոնց վրա առկա են շրջանի մեջ առնված հավասարաթև խաչի պատկերներ (աղ. VI, նկ. 3): Սա նախ և առաջ կարևոր է, քանի որ խոսում է ամրոցի հիմնադրումից առաջ տարածքում վաղմիջնադարյան սրբատեղիի գոյություն վարկածի օգտին³: Հավասարաթև խաչերի առկայությունը նորություն չէ ամրոցի մերձակայքում: Ուռուտ (Միսխանա) գետի վրա ձգվող միջնադարյան կամրջի մոտ՝ դիմացի ապառաժների վրա, պահպանվել են ժայռաքանդակ ընտիր խաչապատկերներ, այդ թվում՝ մեղալիոնի մեջ առնված հավասարաթև խաչի բարձրաքանդակ (աղ. VI, նկ. 1):

Լոռերերդի միջնադարյան խաչքարերը, ինչպես նշվեց, հիմնականում 12-րդ դ. երկրորդ կեսի և 13-րդ դ. գործեր են, ժամանակաշրջան, երբ Զաքարյանների իշխանության օրոք ամրոցը վերստին ապրում էր ծաղկման և շինարարական վերելքի շրջան: Խաչքարերը և խաչքարային հորինվածքով որմնաքարերը ժամանակին զարդարել են ամրոցի պաշտամունքային կառույցների (եկեղեցի, մատուռ, դամբարան) որմերը: Դա մի ժամանակաշրջան է, երբ խաչքարային մշակույթում նկատվում է խիստ բազմազանություն, որը «արդյունք է գեղարվեստական տարբեր մտածողության և հնարքների, մի հանգամանք, որն իրավունք է տալիս դասակարգման ենթարկելու դրանք ըստ որոշակի գեղարվեստական ուղղությունների ու դպրոցների»⁴: Դա մի ժամանա-

² Պետրոսյան Հ., Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, «Փրինթինֆո» 2008, էջ 15:

³ Նալբանդյան Ա., Լոռե բերդաքաղաքի 2022-2023 թթ. պեղումների..., էջ 30-31:

⁴ Ազարյան Լ., Հայկական խաչքարեր, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 1978,

կաշրջան էր, երբ, ինչպես իրավացիորեն նկատում է հնագետ Համլետ Պետրոսյանը, «նկատելի են դառնում առանձին տարածքների խաչքարերի հորինվածքային լուծումների, թեմաների, կերպարների միջև եղած տարբերությունը»⁵ և այլ դպրոցների հետ միասին ուրվագծվում է նաև Լոռի-Տաշիրի դպրոցը⁶: Հեղինակը հավելում է. «Լշենք նաև, որ այս բաժանումները պայմանական են, քանի որ խաչքարերի այս կամ այն խումբը կարող է ունենալ ավելի լայն կամ նեղ ընդգրկում, քան այս անունների պատմա-աշխարհագրական ընդգրկումն է»: Չնայած այս բաժանումները պայմանական են, այնուամենայնիվ, Լոռեբերդում և հարակից տարածքներում 12-13-րդ դդ. համար նկատվում է առավել տարածված և հստակ ընդգծված ուղղություն՝ բազալտե սալերի վրա կերտված մոնումենտալ հորինվածքով խաչքարերը:

Սակայն սրանց մեջ ևս նկատվում են որոշակի տարբերություններ: Հատկապես կարելի է առանձնացնել երկու ուղղություն, որոնց հորինվածքներն ու զարդաձևերը էականորեն տարբերվում են միմյանցից. մի մասում կիրառվում է ետնախորքը անզարդ, ողորկ թողնելու սկզբունքը, մյուս մասում ընդհակառակը՝ ետնախորքը ամբողջովին պատված է զարդատարրերով կամ արձանագրությամբ: Երբեմն նկատելի է հայտնի խաչքարագործների ձեռագիրը, որոնց աշխատանքները տարածված են Լոռիի այլ բնակավայրերում ևս: Մասնավորապես՝ Լոռեբերդի խաչքարերից մեկին հիշատակվում է քարգործ Մխիթարիչը, որը, ըստ Սուրեն Սաղումյանի, Գուգարքի 13-րդ դարի նշանավոր խաչքարագործ վարպետ Մխիթարիչն է⁷: Մեկ այլ բեկորի վրա հիշատակվում է 13-րդ դ. վարպետ Հակոբ Կազմողը⁸:

Լոռեբերդի խաչքարերը

Տարածքում առկա խաչքարեր. Լոռեբերդի խաչքարերի մեջ մեծ հռչակ են վայելում եկեղեցուն (քաղաքացիական շենք, մզկիթ) հյուսիսից կից նախասրահի կենտրոնական մուտքի երկու կողմերում դրված ամբողջական պահպանված զանգվածեղ խաչքարերը (աղ. I, նկ. 1-2)⁹: Դրանց

էջ 16:

⁵ Պետրոսյան Հ., *Խաչքար...*, էջ 132:

⁶ Նույն տեղում, էջ 132:

⁷ Բարխուդարյան Ս., Ղաֆադարյան Կ., Սաղումյան Ս., *ԴՀԿ*, Լոռու մարզ, պրակ IX, Երևան, «Գիտություն», 2012, էջ 454; Ղարիբյան Ի., *Լոռի բերդաքաղաքը...*, էջ 141:

⁸ Բարխուդարյան Ս. և այլք, *ԴՀԿ*, պրակ IX..., էջ 453:

⁹ Երկու խաչքարն էլ վկայված և գրանցված են պետական ցուցակում որպես պահպանվող հուշարձաններ (պետական ցուցիչներ՝ 5.44.12.1.5.2, 5.44.12.1.5.3): Դրանցից մեկը, որ բացառիկ նմուշ է՝ խաչաքանդակի տակ պատկերված չորս ավետարանիչների խորհրդանշաններով, տարիներ ի վեր ցուցադրվում է Նյու Յորքի «Մետրոպոլիտան» թանգարանում:

անդրադարձել են բազմաթիվ հետազոտողներ՝ նշելով, որ դրանք խաչ-քարագործական արվեստի բացառիկ նմուշներ են: «Այժմ շինության մուրքի մուր առկա են երկու բազալտե քանդակագարդ մեծարվեստ խաչքարեր, սակայն, ցավոք, դրանց վրա չկա վիմագրի հետք: Ամենայն հավանականությամբ, խաչքարերը XII-XIII դարերի գործեր են և կանգնեցված են եղել այժմ բացակայող պատվանդանների վրա: Խաչքարերը կանգնեցնողների արձանագրությունները փորագրված են եղել պատվանդանի քարերի վրա, այլապես նման խաչքարերը դժվար է պատկերացնել առանց համապատասխան արձանագրության»¹⁰, - գրում է Իգիթ Ղարիբյանը: Անվանի գիտնականի ենթադրությունները հաստատվեցին, երբ 2009 թ. պեղումների ժամանակ եկեղեցու մոտ՝ խաչքարերի հարևանությամբ, բացվեց բազալտե մեծածավալ տաշտ, որն իրականում ի սկզբանե եղել է խաչքարի արձանագիր պատվանդան: Սրա հարավային նիստին պահպանվել է ընդարձակ արձանագրություն, ըստ որի՝ 1280 թ. Աբրահամի որդի Մխիթարը իր կողակցի հանգստարանի վրա խաչքար է կանգնեցրել: Բովանդակալից և խոշորատառ, հնգատող արձանագրությամբ պատվանդանն, իհարկե, իր վրա պիտի կրեր մեծ և փառահեղ մի կոթող, ինչպիսին կարող էր լինել մուրքի մոտ դրված գույգ խաչքարերից որևէ մեկը: Այս պատվանդանը մուսուլմանական տիրապետության ժամանակ հրել և հպել են պատին՝ հավանաբար արձանագրությունը թաքցնելու միտումով: Արձանագրությունը հաստատում է, որ որպես ջրահամակարգի մաս (քարի վրա կան նաև ջրամատակարարման փողակների համար նախատեսված մի քանի անցքեր) վերոգտագործվելուց առաջ այն եղել է քրիստոնեական կոթողի պատվանդան¹¹: Նույն կերպ պետք է ընկալել հարևանությամբ գտնվող և «քաղաքացիական շենք» անվամբ հայտնի կառույցը, որը 14-15-րդ դդ. վերակառուցվել է տարածքի մուսուլման իշխանավորների հոգևոր կարիքներին համապատասխան¹²: Ակնհայտ է, որ այս շենքի տեղում եղել է քրիստոնեական սրբատեղի: Դրա վառ ապացույցը ոչ միայն վերոնշյալ արձանագրությունն է, այլև բազմաթիվ տապանաքարերն ու խաչքարերի բեկորները, որոնք բացվեցին պեղումների ընթացքում¹³:

Այս երկու փառահեղ խաչքարերն, իհարկե, համաժամանակյա են և ունեն զգալի ընդհանրություններ (աղ. I, նկ. 1-2): Երկուսի խաչերն էլ առնված են իրենց ձևին համապատասխան խորանագարդերի մեջ, որոնք վերևում պսակված են կամարով: Երկուսի ետնախորքն էլ զուրկ է հարդարանքից: Եզրագոտիները տրոհված են առանձին հատված-

¹⁰ Ղարիբյան Ի., *Լոռի բերդաքաղաքը...*, էջ 100:

¹¹ Սիմոնյան Հ. և այլք, *Լոռի բերդաքաղաքը...*, էջ 31:

¹² Ղարիբյան Ի., *Լոռի բերդաքաղաքը...*, էջ 98:

¹³ Սիմոնյան Հ. և այլք, *Լոռի բերդաքաղաքը...*, էջ 34-35, 46:

ների, որոնց զարդերը չեն կրկնում միմյանց: Խաչերի երկու կողմերում կան հարդարված սյունաքանդակներ, որոնց զագաթին և հորինվածքի այլ հատվածներում կան ուռուցիկ գնդազարդեր (նռնե՛ր): Այս երկուսից բացառիկ է հատկապես մեկը, որի վերին երկու անկյուններում քանդակված են զույգ աղավիններ, իսկ խաչի տակ ավետարանիչների խորհրդանշական պատկերներն են՝ մարդ, արծիվ, ցուլ, առյուծ, որոնք հորինվածքում պատկերված են անսովոր և ոչ ավանդական դասավորությամբ (աղ. I, նկ. 1): Ավետարանիչների պատկերներով խաչքարեր հայտնի են զարգացած միջնադարյան մի շարք այլ հուշարձաններից, սակայն, որպես կանոն, դրանք լինում են հորինվածքի վերին հատվածներում կամ քիվին և պատկերվում են գահավորակին բազմած կամ կանգնած Քրիստոսի երկու կողմերում¹⁴: Երկրորդ խաչքարի ստորին հատվածը բացակայում է, և չի բացառվում, որ սա նույնպես կարող էր ունենալ նմանատիպ պատկերագրություն (աղ. I, նկ. 2):

Բացի այս երկու խաչքարերից՝ մի քանի թերի կամ ամբողջական խաչքարեր և մի շարք բեկորներ կան նույն կառույցի հյուսիսային կողմում և ամրոցի արևելյան եզրին գտնվող ավերակ մատուռ-դամբարանի մոտ, որոնց մի մասը կանգնեցվել են վերջին տարիների բարեկարգման աշխատանքների ժամանակ (աղ. III, նկ. 1): Վերոնշյալ մատուռի մոտ կա նաև 10-րդ դ. խաչքար: Այստեղի խաչքարերի բեկորներից հատկապես ուշագրավ է մեկը, որի խիստ բուսականացված եզրագոտու մեջ նկատելի են ծաղկազարդ փակագրեր (աղ. III, նկ. 2): Երկու փակագիրը միասին կարելի է կարդալ. ԹԱԳ/ԱԽՈՐ...: Նման ծաղկագիր վիմագրերը տարածված են եղել զարգացած միջնադարում: Թերևս լավագույն պահպանված և ամենաշքեղ օրինակներից է Նորավանքի Սբ Աստվածածին (Բուրթելաշեն) եկեղեցու արևելյան լուսամուտի՝ Մոմիկի ձեռամբ կերտված արձանագրությունը¹⁵: Նմանօրինակ ծաղկագրերով հետաքրքիր երկու բեկոր առկա են Բարձրաքաշ սուրբ Գրիգոր վանական համալիրում, որոնցից մեկը հայտնաբերվեց համալիրի 2021 թ. պեղումների ժամանակ: Առաջին՝ ավելի խոշոր բեկորի վրա հնարավոր է վերծանել հետևյալը. «Ա ՄԱՄԻԿՈՒՆ»:

¹⁴ Պետրոսյան Հ., *Խաչքար...*, էջ 184, 212:

¹⁵ Բարխուդարյան Ս., *ԴՎ, Վայոց Ձոր, Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ*, պրակ III, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. 1967, էջ 240, *Սաթևոսյան Կ. Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները*, Երևան, «Մուղնի», 2017, 143, նկ. 83:

2022–2025 թթ. պեղումների ժամանակ գտնված խաչքարեր

Խաչքարերի բեկորների քանակը կտրուկ ավելացավ վերջին տարիների պեղումների և հետազոտական աշխատանքների ժամանակ: Դրանց մի մասը գտնվել են 2009–2014 թթ. պեղումների ժամանակ¹⁶, մի մասը բերվել ամրոցի այլ վայրերից: 2022–2025 թթ. աշխատանքների ընթացքում ևս ի հայտ եկան կոթողների մեծաթիվ բեկորներ՝ այդ թվում արձանագիր, որոնք ուսումնասիրելուց, նկարագրելուց, չափագրելուց և լուսանկարելուց հետո տեղադրել ենք եկեղեցու ներսում կամ նախասրահում: Ստորև ներկայացնում ենք դրանցից ամենաուշագրավ նմուշները:

Խաչքարերի բեկորներ եկեղեցու շարվածքներում. Գրականության մեջ «քաղաքացիական շենք» անվամբ հայտնի շինությունը, որի տեղում, ինչպես պեղումների վերջին տվյալներն են փաստում, ի սկզբանե եղել է հոգևոր նշանակության կառույց, 19-րդ դարում հայ գաղթականների ջանքերով կրկին վերածվել է որպես եկեղեցի: Այդ ժամանակ կառույցի վրա մի շարք փոփոխություններ և համալրումներ են կատարվել, մասնավորապես՝ փակվել են հյուսիսային մուտքերն ու լուսամուտները, ինչպես նաև եռակամար նախասրահի երկու կամարակապ մուտքերը, կցվել են մի շարք օժանդակ շինություններ, որոնց միայն հիմքերն են պահպանվել: Այդ բոլոր շարվածքներում կրկին օգտագործվել են զարգացած միջնադարյան կոթողների բազմաթիվ բեկորներ ու որմնաքարեր: 2022–2024 թթ. աշխատանքների ընթացքում որոշում կայացվեց հեռացնել այդ պատերը, որի ժամանակ դրանց միջից դուրս եկան կոթողների բեկորներ: Այդ առումով հատկապես արդյունավետ էին հյուսիսային ձակատի երեք մուտքերից արևելյանի շարվածքի հեռացման աշխատանքները: Այն ժամանակին փակվել և հարմարեցվել է մկրտության ավազանին: Ավազանի խորշը շարելու նպատակով օգտագործվել են 12–13-րդ դդ. ընտիր խաչքարերի բեկորներ: Այս շարվածքը հեռացնելու արդյունքում հանվեցին ավազանի խորշի երեք խոշոր բեկորները և ևս հինգ բեկոր՝ շարվածքից կամ լիցքից: Հետաքրքրական է, որ որոշ բեկորների լանջերին կան նեո ու ադել հիշեցնող պատկերներ (նետասլաքի եզրը շրջանաձև), որը, ամենայն հավանականությամբ, վարպետի նշան է (ադ. I, նկ. 5):

1. Խաչքարի բեկոր. բազալտ, 91x75 սմ (ադ. II, նկ. 1): Այս և հաջորդ երկու բեկորներով շարված էր մկրտության ավազանի խորշը: Եկեղեցու ուշ շրջանի շարվածքներից հանված ամենախոշոր բեկորն է: Մակերեսին պահպանվել են ավագ խաչի ստորին և աջ թևերը, արմավազարդը, որից սկսվում են երկու փոքր խաչ, իսկ հորինվածքի ստորին մասում՝

¹⁶ Սիմոնյան Հ. և այլք, *Լոռի բերդաքաղաքը...*, էջ 34–35, 46:

ևս երեք փոքր խաչեր: Խորանագարդի գոտին, որը կրկնում է ավագ խաչի ոճը, պահպանվել է միայն աջ կողմում, իսկ ձախ կողմինը կարծես տաշված-հանված է՝ հավանաբար քարը որմնախորշի մեջ հարմարեցնելու նպատակով:

2. Խաչքարի բեկոր. բազալտ, 53x74.5 սմ (աղ. II, նկ. 2): Հավանակա-նությունը մեծ է, որ նախորդ բեկորի վերին հատվածն է: Զարդագո-տին, որ վերնում վերածվում է կամարաձև խորանագարդի, կրկնում է նախորդ բեկորի զարդաձևերը: Երկու անկյուններում մեկական փոքր խաչեր են: Մեկական փոքր խաչեր կան ավագ խաչի վերին թևի երկու կողմում: Քիվը նույնպես զարդաքանդակ է:

3. Խաչքարի բեկոր. բազալտ, 59x61 սմ (աղ. II, նկ. 3): Խաչքարի հո-րինվածքն աչքի է ընկնում իր ճոխությամբ, քանդակներն արված են շատ ավելի ուռուցիկ: Պահպանվել են ավագ խաչի կենտրոնը, ձախ և վերին թևերը: Կենտրոնում գունդ է, իսկ վերնում՝ վեցաթև աստղ: Կան նաև նռան և խաղողի ողկույզի պատկերներ: Պահպանվել է ձախա-կողմյան խորանագարդի մի հատված՝ զանազան քանդակներով:

4. Խաչքարի բեկոր. բազալտ, 49x32, հաստ.՝ 20 սմ (աղ. II, նկ. 5): Պահ-պանվել են միայն ավագ խաչի աջ թևի մի մասը իր եռաբողբոջով, ստորին աջ անկյունի փոքր խաչը և եզրագոտուց փոքր հատված: Խաչ-քարն ունի քառատող արձանագրություն, որից պահպանվել են միայն տողերի վերջավորությունները՝ յուրաքանչյուր տողում ընթերցվում են Յ, Բ, Ա և Ն տառերը:

5. Խաչքարի բեկոր. բազալտ, 56x36սմ. (աղ. II, նկ. 6): Պահպանվել են խաչի ստորին թևը, արմավագարդը, աջակողմյան խորանագարդից մի հատված:

6. Խաչքարի բեկոր. բազալտ, 35x29սմ. (աղ. II, նկ. 7): Պահպանվել է միայն ավագ խաչի մի մասը և խաղողի ողկույզը:

Խաչքարերի բեկորներ պարսպին կից կառույցների պատերի շար-վածքներում.

7. Խաչքարի բեկոր. անդեզիտ՝ (աղ. VI, նկ. 2): Եզակի է հրաբխային թեթև ապարից սրբատաշ այս բեկորը, որի նիստերից մեկին պահ-պանվել է վարդյակի պատկեր: Քարը պատված է կրասվադի հետքե-րով, որը ցույց է տալիս դրա՝ որպես շինաքար վերօգտագործված լի-նելը:

8. Խաչքարի բեկոր. կարմիր տուֆ, 55x41 սմ (աղ. VI, նկ. 4): Խաչքա-րագործական արվեստի այս գոհարը աչքի է ընկնում գեղեցիկ զարդա-րանքով և քարի ընտրությամբ: Կարմիր տուֆից կերտված 12-13-րդ դդ. բեկոր է, խաչքարի վարդյակի հատվածից (վարդյակի տրամագիծը՝ 40 սմ):

9. Խաչքարի բեկոր. բազալտ, 82×41 սմ, հաստ.՝ 29 սմ (աղ. III, նկ. 4): Քանդակագարդ երեսը դեպի ներքև՝ շարված էր պարսպին արտաքուստ կցակառուցված օժանդակ շինություններից մեկի պատի մեջ: Մակերեսին պահպանվել են արմավագարդի և խորանագարդի հատվածներ: Վերջինիս թեք եզրագոտու վրա մի հատված կա ուշագրավ բովանդակությամբ արձանագրությունից. «...ԾՔ ԵՒ ԳՈՐԾՔ ԵՒ ՍՏԵՂԾՎԱԾՔ ՀԱՐԱԿԱՆԱ»: Այս բեկորից կարելի է պատկերացում կազմել, թե խաչքարային արվեստի ինչպիսի խոշոր և բարձրարժեք նմուշի հետ գործ ունենք:

10. Խաչքարի բեկոր. ֆելզիտ (աղ. V, նկ. 2): 2024 թ. շինարարական աշխատանքների ընթացքում կատարած ստուգայցի ժամանակ ճարտարապետների խումբը արձանագրել էր դեղնավուն ֆելզիտից խաչքարի բեկոր: Քայքայվող բաղադրությամբ այս բեկորը ցցված վիճակում գտնվում էր ամրոցի պարսպի ներքին մուտքից անմիջապես արևելք: 2025 թ. աշխատանքների ժամանակ այն տեղափոխեցինք և տեղադրեցինք եկեղեցու ներսում: Խիստ քայքայված և ցլեպների վերածված խաչքարի բեկորը քիվի հատվածից է, որի կենտրոնում շրջանի մեջ առնված Քրիստոսի պատկերն է, նշմարվում են ձեռքերը: Քրիստոսից ձախ՝ ծնկի եկած և շրջանը երկու ձեռքերով բռնած հրեշտակն է՝ շրջապատված բուսական զարդատարրերով: Քարի ձախ եզրին խաչի պատկեր է: Քիվի զագաթը կտրված է:

Քրիստոսի համբարձման թեման բավականին տարածված է քանդակային արվեստում, այդ թվում՝ վաղմիջնադարյան շրջանում: Այս տեսանկյունից առանձնանում է հյուսիսային Հայաստանի մի կոթողի հորինվածք, որում փառապսակի մեջ ընդգրկված Քրիստոսին բարձրացնում են երկու հրեշտակներ¹⁷: Նույն նշանակությունն ունի հորինվածքը, երբ Քրիստոսի փոխարեն փառապսակի մեջ տրված է խաչը, ինչպես, օրինակ, Աքորիի քանդակը¹⁸: Նմանատիպ հորինվածքով կոթողի մի բեկոր հայտնաբերվել է վերջին տարիներին՝ Լոռու մարզի Հոբարձի գյուղի վաղմիջնադարյան Սբ Աստվածածին եկեղեցու մոտ, երբ տեղի քահանայի նախաձեռնությամբ եկեղեցու տարածքում իրականացվել են մաքրման աշխատանքներ: Բեկորը վաղմիջնադարյան թևավոր խաչի աջակողմյան թևի հատվածն է, պատրաստված է ֆելզիտից և բավականին վնասված է: Չնայած դրան՝ բավականին լավ են պահպանված պատկերաքանդակները՝ հորինվածքի վերաբերյալ ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար: Դեմքի մանրամասներով

¹⁷ Պետրոսյան Հ., *Խաչքար...*, էջ 47; հմմտ.՝ Мнацаканян С., Уникальный диск с рельефами из Довеха и проблемы формирования малых форм мемориальной пластики средневековой Армении, *Пятая респ. конф. по проблемам культуры и искусства Ар-менни*, Тезисы докл., Ереван, 1982, с. 369–372, таб. 23.

¹⁸ Պետրոսյան Հ., *Խաչքար...*, էջ 67–68:

ու զգեստի ծալքերով քանդակված հրեշտակը երկու ձեռքը պարզել է կենտրոն՝ դեպի սկավառակի մեջ պատկերված հավասարաթև խաչը¹⁹:

Խաչքարերի բեկորներ Առաջին բաղնիքի շարվածքներում.

11. Խաչքարի բեկոր. բազալտ, 19x20 սմ, հաստ.՝ 14,5 սմ (աղ. IV, նկ. 1): Գտնվել է առաջին բաղնիքի հյուսիսային հատվածում: Ողորկ մակերեսին պահպանվել է արձանագրության հատված: Կարելի է նկատել նաև, որ քարի ձախ եզրին առկա են փորագիր պատկերի հատվածներ (հավանաբար՝ խաչի): Քառատող արձանագրության միայն երկրորդ և երրորդ տողերի տառերն են պահպանվել ամբողջական, որոնցից վերջանվում է հետևյալը. ՁՈՒԿՆ/ԱԷԽ: Ջալալյանցի աշխատությունում Լոռեբերդից հիշատակվում է մի ընդարձակ վիմագիր արձանագրություն, որտեղ կա «ԷՐԱՁՈՒԿՆ» բառը: Այս արձանագրությունը համարվում էր կորած, սակայն մի քանի տառերի համընկնումից ենթադրելի է, որ վերոբերյալ քարաբեկորը հիշատակվող արձանագիր քարի բեկորներից է²⁰:

12. Խաչքարի բեկոր. բազալտ, 44x27 սմ, հաստ.՝ 13 սմ (աղ. IV, նկ. 2): Գտնվել է առաջին բաղնիքի լողասրահից հյուսիս, ջրամատակարարման համակարգի ընդարձակ սրահում՝ առուներից մեկի շարվածքի մեջ: Հորինվածքից պահպանվել են հատվածներ եզրագոտուց և արմավազարդից:

13-15. Խաչքարի բազալտե ևս երեք բեկորներ գտնվել են առաջին բաղնիքի լողասրահից արևելք՝ ջեռոցարանի տարածքում, հատակի լիցքի մեջ (աղ. IV, նկ. 3): Դրանցից առաջինը, որը մասամբ երևում էր հողի մակերեսին, բաժանված է 4 մասի: Հորինվածքից պահպանվել է ավագ խաչի՝ բուսական զարդատարրերով թևերից մեկը: Ետևի նիստը արձանագիր է:

Երկու մասի կիսված երկրորդ բեկորը դուրս է բերվել 90-95 սմ խորությունից: Հորինվածքից պահպանված են ավագ խաչի թևերից մեկի բողբոջազարդը, նույր զարդագոտիով եզրագոտին և արձանագրության մի հատված: Սրա լանջը նույնպես արձանագիր է: Երրորդը զարդաքանդակներով բեկոր է. հավանաբար, նույն խաչքարին պատկանող այս բեկորները միտումնավոր կոտրված և թաղված են եղել ջեռոցարանի հատակի տակ, որի արդյունքում ծածկվել են դժվար մաքրվող կրի հաստ շերտով:

Հերախուռզական աշխարանքների ժամանակ հավաքված խաչքարեր.

Միջնաբերդի հզոր պարիսպներից դուրս տարածվում էր շահաստանը, որի հյուսիսարևմտյան անկյունն ամբողջությամբ զբաղեցնում

¹⁹ Եզակի այս բեկորը ի պահ է տրված տեղի քահանա տեր Մերուժանի տանը:

²⁰ **Ջալալյանց Ս.**, *Ճանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան*, մ. Ա, Տփլիս, 1842, 121; **Ղարիբյան Ի.**, *Լոռի բերդաքաղաքը...*, էջ 92:

է գերեզմանատունը: Չնայած այն հանգամանքին, որ 1925–1930–ական թթ. հնավայրից հեռացող բնակիչներն իբրև շինանյութ տարել են գերեզմանատան քարերը, այնուամենայնիվ, տեղում դեռևս մնացել են հիսունի հասնող մշակված խորանարդներ, որոնք ժամանակին ծառայել են որպես խաչքարերի պատվանդաններ²¹:

2022 թ. պեղումներից բացի, զանազան մանրամասներ ու կոթողներ հայտնաբերելու ակնկալիքով, իրականացրո՞րինք ամրոցի և հարակից տարածքների հետախուզական աշխատանքներ, որոնք նշանակալի արդյունքներ տվեցին: Մեր արշավախմբի անդամ, լոռիբերդցի Մուշեղ Պապիկյանի ուղեկցությամբ հետազոտեցինք ամրոցից մոտ 1 կմ հյուսիս–արևելք գտնվող ձորակի պոնկի մերձակա տարածքը: Այս տարածքը լի էր անմշակ քարերով շարված պարզունակ կառույցների հիմքերով, որոնց մոտ փաստագրեցինք մի քանի տապանաքարեր և բարձրարժեք խաչքարերի բեկորներ: Երկլանջ գազաթով տապանաքարի և խոշոր պատվանդանի առկայությունը մատնանշում է, որ այս կողմերում եղել է քրիստոնեական գերեզմանոց, և խաչքարերի բեկորները, ամենայն հավանականությամբ, այս տարածքից են:

16. Խաչքարի բեկոր. բազալտ, 60×52 սմ, հաստ.՝ 21.5 սմ, (աղ. V, նկ. 1): Բեկորը խաչքարի քիվի և ձախակողմյան եզրագոտու հատվածից է: Մեջտեղից կտրված քիվի վրա կիսով չափ պահպանվել է մեղալի–նոնի մեջ առնված Քրիստոսի մեծադիր բարձրաքանդակը: Երևում են լուսապսակի, դեմքի, մազերի և ուսի մի հատվածը: Պատկերի ձախ կողմում փորագրված է ՏՐ/ՅՍ: Շրջանակը ձախ կողմից պահում է ծնկի եկած հրեշտակը: Խորանագարդի ստորոտում կա աղոթողի կեցվածքով մարդկային կերպարանք, որը հայացքն ու ձեռքերը պարզել է Քրիստոսին: Սրա վերևում փորագրված է «ՈՎԱՆԷՍ»: Քիվի ձակատային մասում ելնդագիր, խոշորատառ արձանագրություն է. «ՀԱՄԲԱՐՁՈՒ[Մ]...»: Քրիստոսի համբարձման տեսարանով և արտահայտիչ բուսական նախշերով այս բեկորից կարելի է պատկերացնել, թե ինչ հոյակերտ խաչքարի հետ գործ ունենք: Նույնատիպ ևս մեկ բեկոր Լոռեբերդից նկարագրված է «Դիվան հայ վիմագրության» 9–րդ պրակի 1051 համարի ներքո, որից տեղեկանում ենք, որ բեկորի վրա պահպանվել են նաև Քրիստոսի օրհնող աջն ու Ավետարանը²²: Այս հոյակերտ խաչքարին անդրադարձել է նաև Ի. Ղարիբյանը, և խաչքարի լուսանկարը կա «Լոռե բերդաքաղաքը» աշխատության լուսանկարների ցանկում²³, սակայն, զարմանալիորեն, հնագետը քարին և արձանագրությանը տեքստում չի անդրադարձել՝ չնայած դրա հարևան

²¹ Նույն տեղում, էջ 139:

²² **Բարխուդարյան Ս. և այլք**, *ԴՎ*, պրակ IX ..., էջ 455: Չի բացառվում, որ սա և մեր հետազոտած բեկորը նույնն են, սակայն նախկինում այն ավելի լավ վիճակում էր:

²³ **Ղարիբյան Ի.**, *Լոռե բերդաքաղաքը...*, աղ. XIV, նկ. 3:

քարերի մասին մանրամասնորեն է գրել: Գրեթե նույն պատկերագրությամբ, սակայն ամբողջական պահպանված խաչքար կա նաև Լոռվա Այգեհատ (Իգահատ) բնակավայրի տարածքում, որը, անկասկած, նույն վարպետի ձեռքի աշխատանքն է և թվագրվում է 1291 թ.: Խաչքարի քիվին արձանագրված է «ՀԱՄԲԱՐՁԱԻ ԱԾ ԱՐՁԱՐԻՉՆ»²⁴: Մնում է միայն հավելել, որ Լոռի բերդի խաչքարերից մեկի վրա, ինչպես նշել ենք, հիշատակվում է քարգործ-վարպետ Մխիթարիչը, և չի բացառվում, որ այս հոյակերտ խաչքարերի հեղինակը նույնպես նա է²⁵: Համբարձման տեսարանով հոյակերտ խաչքար կա նաև Իջևանի Առաքելոց վանքում²⁶, որն իր պատկերագրությամբ՝ մասնավորապես հրեշտակների կերպով, արձանագրության դիրքով (շրջանակի թեք հարթության վրա) համահունչ է Լոռեբերդի խաչքարին:

17. Խաչքարի բեկոր. բազալտ, 55.5×40.5 սմ, հաստ.՝ 20 սմ (աղ. V, նկ. 3): Քիվի հատվածից է, որին պատկերված են հավասարաչափ երեք խաչեր, իսկ ճակատային մասում փորագիր արձանագրությունն է. «... [ՏԵ]ՂՈՋՆ ՅԱՅՍՍ ՏԵՂ...»: Բեկորի թիկունքն ամբողջությամբ արձանագիր է՝ «ԵՍ ՄԵՂՈՒՑԵ[Ա]Լ ԵՒ ԱՆ[ԱՐԺԱՆ ԾԱՌԱՅ].../ Ք[ՐԻՍՏՈՍ]Ի ԽԱՐԻՓՍ ԹԻ...»: Ղարիբյանը այս բեկորի երկու նիստերի արձանագրությունները հրատարակել է առանձին համարների ներքո, ընդ որում՝ նա կարողացել է խաչքարի բուսազարդերի մեջ ընթերցել «ՉԼԲ» տառերը, որը կարող է լինել խաչքարի կանգնեցման տարեթիվը²⁷: «Դիվան հայ վիմագրության» IX պրակում, այս բեկորին պատկանող արձանագրությունները վերագրված են չորս տարբեր բեկորների, և վերծանություններն էլ ունեն որոշակի տարբերություններ²⁸:

18. Խաչքար. «Լոռեբերդ քաղաքատեղի» պատմամշակութային արգելոցի աշխատակից Դավիթ Ասուլյանի հաղորդմամբ հյուսիսային գերեզմանատան տարածքում առկա էր կասկածելի սալաքար: Շրջելուց հետո պարզվեց, որ այն 13-րդ դ. խաչքարի ստորին հատվածն է, ստորոտում՝ սրածն: Պահպանված են ավագ խաչի ստորին թևը, արմավազարդը և խորանագարդը (աղ. III, նկ. 3):

Խաչքարերի ավերման պատճառները

Լոռիի հնավայրերը հարուստ են վաղ, զարգացած և ուշմիջնադարյան զանազան կոթողներով, հիշատակը հավերժացնող որմնաքանդակներով, վիմագրերով: Կոթողների շարքում շատ են խաչքարերն ու

²⁴ Բարխուդարյան Ս., Ղաֆադարյան Կ., Սաղունյան Ս., ԴՀՎ, պրակ IX..., էջ 348:

²⁵ Ղարիբյան Ի., Լոռի բերդաքաղաքը..., էջ 141:

²⁶ Պետրոսյան Հ., Խաչքար..., էջ 172:

²⁷ Ղարիբյան Ի., Լոռի բերդաքաղաքը..., էջ 140, աղ. XIV, նկ. 6:

²⁸ Բարխուդարյան Ս. և այլք, ԴՀՎ, պրակ IX ..., էջ 453-456:

տապանաքարերը: Հաճախ պատահում են նաև այլ հուշակոթողների բեկորներ, ինչպիսիք են քառակող կոթողները, թևավոր խաչերը և այլն, որոնք, գերազանցապես վերաբերում են վաղ և զարգացած միջնադարին: Այդ կոթողների բեկորները, բազմիցս կորցնելով իրենց նախնական նշանակությունը, ենթարկվել են երկրորդական օգտագործման, ագուցվել են վերակառուցված սրբավայրերի պատերի մեջ կամ էլ վերօգտագործվել որպես գլխաքար, տապանաքար: Լոռիի զարգացած և ուշմիջնադարյան կառույցների պատերը ևս լի են խաչաքանդակ և արձանագիր բեկորներով, որոնք մեծ մասամբ նախկին կառույցների կամ կոթողների բեկորներ են: Շատ դեպքերում դրանք ագուցված են անփութորեն, արձանագրությունները նշմարելի են մասնակի, երբեմն էլ ծածկված են կրի հաստ շերտով: Նախնական նշանակությունը կորցրած մանրամասները հիմնականում տեղադրված են ավելի ուշ կառուցված շինությունների պատուհանների շուրջ, որմնամույթերի շարվածքում, որմնախորշերում, ավանդատների բարավորներին: Որոշ դեպքերում վստահաբար կարելի է ասել, որ նախկին սրբավայրերի և գերեզմանոցների քարե «մասունքները» օգտագործվել են նոր կառուցվող կամ վերակառուցվող եկեղեցիների որմնաշարերում: Սակայն մեծ մասամբ այս երևույթը լուրջ հարցերի տեղիք է տալիս և մասնագիտական շրջանակներում բուռն քննարկումների առարկա է, որոնց արդյունքում առաջ են քաշվել տարբեր տեսակետներ:

Նախ՝ պետք է հաշվի առնել, որ հաճախ, հատկապես՝ ուշ միջնադարում, սոցիալական անբարենպաստ պայմանների և բարձրորակ վարպետների սակավության պատճառով զարգացած և վաղմիջնադարյան ճոխ զարդաքանդակ բեկորներն ու կոթողները ուշմիջնադարյան պարզակերտ կառույցների համար հարդարման անփոխարինելի միջոց էին և, օգտագործելով որպես շինաքար՝ հնարավորինս կրճատվում էին ծախսերը: Դրանք մեծ մասամբ հուշակոթողների բեկորներ են, որոնք եկեղեցին կառուցելու ժամանակահատվածում օգտագործվել են որպես շինության հարդարանք: Այդպիսով՝ պատերի շատ հատվածներ, մանավանդ մուտքերը, պատուհանները, որմնախորշերը պսակվում են քանդակազարդ քարերով: Ուշմիջնադարյան շատ եկեղեցիներ վկայում են, որ քանդակագործության որոշակի անկումն ամենևին պատճառ չի եղել, որ շինարարները հոգ չտանեն եկեղեցու գեղագիտական տեսքի մասին: Արդյունքում կառույցների որմերը հագեցել են խաչաքանդակներով և արձանագրություններով, հարստացրել նորակառույց եկեղեցու հարդարանքը՝ թե՛ ներքուստ, թե՛ արտաքուստ, և ինչ-որ չափով ապահովել կառույցի գեղագիտական գրավչությունը:

Կարևոր է նաև, որ ավելի վաղ ավերված կառույցների ցրված քարերը կամ կոթողների բեկորները, նոր կառուցվող շինությունների մեջ վե-

րօզտագործվելով որպես սրբագործված «նշխարներ», ըստ միջնադարյան պատկերացումների՝ լրացուցիչ հոգևոր գորություն են հաղորդել նորակառույց սրբավայրին: Եկեղեցիների պատերին ագուցելու նպատակով խաչքարերի պատրաստման մշակույթը գալիս է դեռևս 12-րդ դարից, և դրանք «շենքի նախնական կամ բուն ճարտարապետական-քանդակագործական մտահղացման հետ որևէ կապ չունենին»²⁹: Այս երևույթը զարգացում է ապրում ուշ միջնադարում՝ մի իրողություն, որը ցույց է տալիս, որ ուշմիջնադարյան մշակույթում խաչքարը ոչ միայն վերգերեզմանային կոթող է, այլև հանգուցյալի հիշատակը պահպանող, հավերժացնող «կյանքի մատյան»³⁰:

Անշուշտ, նման մոտեցումը միանշանակ չի եղել և շատ դեպքերում կարելի է տեսնել անցյալի փառահեղ կոթողների բեկորները պատերի շարվածքներում ագուցելու բազմաթիվ անփույթ տեսարաններ. դրանք դրվել են մասնատված, գլխիվայր կամ քանդակագարդ երեսը շրջված: Նման դեպքերում կարելի է ասել, որ պարզապես գործածվել են որպես շինաքար:

Շատ դեպքերում ուշմիջնադարյան կառույցների որմերի մեջ ագուցված զարգացած կամ վաղմիջնադարյան ճարտարապետական մանրամասներն ու կոթողների բեկորները լավագույն վկայությունն են տալիս թուրքական կառույցների գոյության մասին:

Վերոնկարագրյալ երևույթն ավելի ընկալելի դարձնելու համար պետք է հասկանալ, թե ինչպիսի քաղաքական իրավիճակ էր Լոռեբերդում խաչքարերի և մյուս կոթողների կերտմանը հաջորդող, այսինքն՝ 12-13-րդ դդ. հետո ընկած ժամանակահատվածներում:

Կյուրիկյանների, Օրբելյանների և Զաքարյանների օրոք շինարարական բուռն վերելքն ու զարթոնքի ժամանակաշրջանը կտրուկ ավարտվեց մոնղոլական ասպատակիչ արշավանքների հուժկու և կործանարար հարվածից հետո, որը մանրամասնորեն նկարագրում է Կիրակոս Գանձակեցին³¹: Մինչև 1430 թ. Լոռե քաղաք-ամրոցի գոյության մասին աղբյուրներում որևէ տեղեկություն չկա: Այնուհետև այնքան արագ է ամրոցը ձեռքից ձեռք անցնում, որ դժվար է ենթադրել, որ կարճատև ժամանակահատվածում հնարավոր էր ամրոցում շինարարություն իրականացնել և եղած կառույցները էականորեն փոփոխել: Պեղումները նույնպես այս պատկերի վառ վկայությունն են, որոնցով չի փաստվել 13-րդ դարին հաջորդող որևէ կոնկրետ ժամանակաշրջան բնութագրող շերտագրություն: Քիչ թե շատ կայուն շերտերը վե-

²⁹ Պետրոսյան Հ., *Խաչքար...*, էջ 328:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 198, էջ 337-339:

³¹ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պատմություն Հայոց* (աշխ.՝ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1961, էջ 251:

րաբերում են ավելի երկար ժամանակահատվածներին՝ 14-16-րդ դդ. և 17-18-րդ դդ., որը հաստատվում է տվյալ ժամանակաշրջաններին բնորոշ խեցեղենով և այլ գտածոներով: 15-րդ դ. վերջին և 16-րդ դ. սկզբին քիչ թե շատ երկարատև և կայուն տիրապետություն Լոռեում հաստատում է ակ-կոյունլուների շահ Ուզուն Հասանը (որի մասին հուշեր ունեն եվրոպացի Ճանապարհորդները), որը, կարևորելով ամրոցի դերը, զորաբանակ էր պահում այնտեղ: 16-րդ դ. առաջին կեսում ամրոցում հաստատվում է վրացական իշխանություն, իսկ 1562 թ-ից՝ թուրքական: Թուրք-պարսկական բախումների արդյունքում Լոռե բերդը անցնում է պարսկական տիրապետության տակ և այստեղ շուրջ մեկ դար հիշատակվում են պարսիկ խաներ: Այնուհետև փոխեփոխ Լոռեն անցնում է թուրքերի, պարսիկների, վրացիների, նույնիսկ՝ ավարների իշխանության տակ:

Այդ խառնակ ժամանակներում, ինչպես տեսանք, համեմատաբար երկար և կայուն, ասել է թե խաղաղ ժամանակահատվածներ են Ուզուն Հասանի, վրացական և պարսկական տիրապետությունների ժամանակաշրջանը: Հաշվի առնելով, որ վրացական հետքը խիստ թույլ է արտահայտված (չկան ընդգծված մշակութային շերտեր, արձանագրություններ, շինարարական առանձնահատկություններ), իսկ մուսուլմանականը ավելի ակնհայտ է (շքաղյուսները, արձանագրություններ, միհրաբ, մուսուլմանական շինարարական տեխնիկային բնորոշ տարրեր թե՛ բաղնիքներում, թե՛ քաղաքացիական կառույցներում), ավելի հավանական ենք համարում, որ շինարարական էական փոփոխություններն ու միջամտությունները կատարվել են հենց թուրքմենական ու պարսկական տիրապետության ժամանակահատվածներում, մասնավորապես՝ Ուզուն Հասանի օրոք, երբ վերջինս, կարևորելով Լոռեբերդի ռազմաստրատեգիական նշանակությունը, այստեղ զորաբանակ է պահում, անհրաժեշտություն է առաջանում Լոռեբերդի քիչ թե շատ կանգուն կառույցներ հարմարեցնելու զինվորների կարիքներին և հոգևոր պահանջներին: Ուշ միջնադարում ամենաերկարատև տիրապետությունը Լոռեբերդում պարսկական տիրապետությունն էր՝ ընդգրկելով ամբողջ 17-րդ դարը: Հաշվի առնելով թուրքական մշտական սպառնալիքը՝ պարսիկ խաները ամրոցում պետք է վերակառուցեին և ամրացնեին թե՛ պարիսպները, թե՛ կիրճերում գտնվող առանձին դիտակետ աշտարակները: Դա նաև բավականին երկար և համեմատաբար խաղաղ ժամանակահատված էր ամրոցը «բարեկարգելու», վերականգնելու, որոշ դեպքերում փաստացի վերակառուցելու համար: Հավանաբար այս ժամանակահատվածում է, որ վերագործարկվել են Լոռեբերդի բաղնիքները (պեղումները ցույց են տալիս, որ դրանք ինչ-որ ժամանակ վերածվել էին արհեստանոցների): Բաղնիք-

ների մասնակի վերակառուցման մասին վկայում են ոչ միայն դրանց ջրավազանների շարվածքներում և աստիճանահարթակներում օգտագործված տապանաքարերի բեկորները, առվակների և հատակի լիցքերի մեջ օգտագործված խաչքարերի բեկորները, այլև 17-18-րդ դդ. բնորոշ շքադուսները, որոնք առանձին ուսումնասիրության նյութ են: Ուշմիջնադարյան օտար մշակույթը կրողների կատարած վերակառուցումները փաստող բացառիկ հայտնագործություն էր 2025 թ. պեղումների ժամանակ պարսպի կամարակապ մուտքի մոտ 60 սմ խորությունում բացված միջնադարյան ճանապարհը: Սալարկված ճանապարհի և եզրաքարերի մեջ՝ բացի միջին չափերի սալաքարերից, օգտագործված են տապանաքարեր և զանազան կոթողների բեկորներ: Հատկապես առանձնանում են երկու ծայրերում գտնվող խորանաձև քանդակաշարերով որմնաքարերը, որոնք կիսով չափ խրված են հողի մեջ (աղ. VI, նկ. 5-6): Ուշ միջնադարում կառուցված այս ամուր և լավ պահպանված ճանապարհը երբևէ հայտնի չի եղել ուսումնասիրողներին: Պեղումներով բացվեց դրա մի փոքր մասը: Այն գտնվում է պարսպի առաջին և երկրորդ մուտքերի միջև ընկած ուղղանկյուն հրապարակի տարածքում, որտեղ նախկինում պեղումներ իրականացվել են, սակայն ստորին նիշը երբևէ չի իջեցվել այդ մակարդակի, և դրա մասին խոսք չկա որևէ աշխատությունում: Իհարկե, շատ կարևոր է, որ ճանապարհը ամբողջական բացվի, քանի որ այնտեղ, միանշանակ, կգտնվեն տապանաքարերի այլ և չի բացառվում, խաչքարերի ու արձանագիր քարերի բեկորներ:

Եզրակացություն

Լոռեբերդի խաչքարերը Գուգարքի դպրոցի հրաշալի, որոշ դեպքերում եզակի նմուշներ են: Հանձին դրանց՝ մենք գործ ունենք խաչքարային մշակույթի մի ուրույն ենթաճյուղի հետ, որն առավել տարածված է եղել 12-13-րդ դդ. և առավել բնորոշ է Ստեփանավանի տարածաշրջանին: Լոռեբերդը՝ որպես միջնադարյան նշանավոր քաղաք և տարանցիկ առևտրի կենտրոն, ունենալով բարենպաստ դիրք, շարունակ ձեռքից ձեռք է անցել և թիրախավորվել ասպատակիչ ցեղերի կողմից: Այդ առումով հատկապես թիրախավորվել են խաչքարերը և ակնհայտ է, որ ինչ-որ ժամանակ Լոռեբերդում եղել է խաչքարերի «սպանդ»: Հայտնի է, որ Լոռեն 15-րդ դ. երկրորդ կեսին պատկանել է ակ-կոյունլուների առաջնորդ Ուզուն Հասանին, իսկ 16-րդ դ. երկրորդ կեսին այն գրավում են թուրքերը, որից հետո շարունակ ամրոցը մե՛րթ պարսկական, մե՛րթ օսմանյան տիրապետության տակ էր հայտնվում: 17-րդ դարի ընթացքում ամրոցը պարսիկ խաների ձեռքում էր: Ահա այս ամբողջ ընթաց-

քում Լոռեբերդի կառույցները շարունակ պետք է հարմարեցվեին մուսուլմանական մշակույթը կրողների պահանջներին, և, կարծում ենք, հենց ակ-կոյունլուների տիրապետության շրջանում հիմնովին ավերված եկեղեցին վերակառուցվել է քաղաքացիական շենքի, քանի որ այն նաև շահի նստավայրն էր: Շենքն ունեցել է նաև մուսուլմանական քաղաքացիական և հասարակական շենքերին բնորոշ փոքր աղոթատեղի և միհրաբ: Նախկին 12-13-րդ դդ. կոթողներով հարուստ քրիստոնեական գերեզմանոցի տասնյակ տապանաքարերն ու խաչքարերը օգտագործվել են որպես շինաքար: Սակայն եթե տապանաքարերը իրենց զանգվածեղ լինելու շնորհիվ օգտագործվել են ամրոցական վիճակում և դրվել հիմնականում հիմքերում կամ պատերի ստորին շարվածքներում, ապա խաչքարերը այդ առումով հարմար չէին. դրանք միտումնավոր մասնատվել են և զանգվածաբար օգտագործվել պատերի կամ հատակների լիցքերի մեջ, որմերի վերին հատվածներում, նույնիսկ՝ ջրակոսների մեջ: Այդ իսկ պատճառով խաչքարերի բեկորներ գտնվում են ամենուրեք՝ պատահական ձևով դրված պատերի մեջ՝ մեծ մասամբ քանդակազարդ նիստերը քողարկած վիճակում: Հաճախ միևնույն խաչքարին պատկանող բեկորներ գտնվում են ամրոցի տարբեր հատվածներից: Իհարկե, այս ամենը խաչապաշտ ժողովրդի ձեռքի գործ չէր կարող լինել, և այստեղ այլ բացատրություն չպետք է փնտրել, քան այն, որ խաչքարերը հատուկ վերացնելու միտում է եղել:

THE 12–13TH—CENTURY KHACHKARS OF LOREBERD AND THE REASONS FOR THEIR LOSS

ARMAN NALBANDYAN

*PhD in Archaeology
Scientific Research Center of Historical
and Cultural Heritage of MESCS RA
Institute of Archaeology and Ethnography, NAS RA*

Abstract

The fortress-city of Lore stands as one of the best examples of medieval Armenian fortification architecture. As the capital of the Kyurikid dynasty—serving first as a royal residence and subsequently as a princely seat—Lore is exceptionally rich in historical and architectural monuments, numerous specimens of monumental art, and diverse archaeological strata. With each successive research endeavor, Loreberd opens new windows into its past. The annually made discoveries shed light on the historical and cultural trajectory of the fortress while simultaneously raising new scholarly inquiries and complexities. Numerous prominent historians and architects have studied the history, architecture, and intricate structural details of the Loreberd fortress, contributing to a vast literature that has evolved over time.

However, it should be noted, that these scholarly works contain strictly cursory, if any, references to the khachkars of Loreberd and its monumental culture in general; they primarily document newly discovered khachkars or interpret inscriptions.

This article studies the khachkar culture of Loreberd: the khachkars of the fortress city are presented as a distinct branch of the khachkar craftsmanship tradition of Gugark Province, characterized by its own morphological and artistic features and regularities. The research draws upon both long-established artifacts and noteworthy—often unique—specimens discovered during ongoing excavations and restoration efforts within the fortress.

Furthermore, a critical objective of this study is to comprehend and elucidate the causes behind the “deplorable” state of the vast majority of khachkars found in Loreberd—a matter characterized by divergent scholarly views. Nevertheless, the findings from annual excavations lend credence to the hypothesis that, at some point in history, a deliberate destruction of khachkars occurred in the fortress city. This systematic erasure involved

their deliberate destruction, concealment through various means, or, in the least damaging instances, their repurposing as building material—a practice that manifests a blatant disrespect for their significance.

Keywords: Loreberd, medieval, fortress, archaeology, sculpture, khachkar craftsmanship, excavations, monument, khachkar, inscription, artifacts

ХАЧКАРЫ ЛОРИЙСКОЙ КРЕПОСТИ XII–XIII ВЕКОВ И ПРИЧИНЫ ИХ УТРАТЫ

АРМАН НАЛБАНДЯН

канд. историч. наук

Научный центр по исследованию

историко-культурного наследия МОНКС РА

Институт археологии и этнографии НАН РА

Аннотация

Город-крепость Лори является одним из лучших образцов крепостного строительства средневековой Армении. Столица династии Кюрикидов, царская, а позднее княжеская резиденция Лори богата историко-архитектурными памятниками, многочисленными образцами монументального искусства и археологическими слоями. После каждого этапа исследовательских работ Лорийская крепость распахивает окна своего прошлого и ежегодные открытия проливают свет на исторические и культурные процессы, выдвигая все новые вопросы и задачи. Многие выдающиеся историки и архитекторы обращались к истории, архитектуре и отдельным деталям сооружений Лорийской крепости, в результате чего со временем сформировался солидный объем литературы.

Однако следует отметить, что во всех этих работах упоминание о хачкарах Лорийской крепости и, в целом, о монументальной культуре, либо отсутствует, либо носит крайне поверхностный характер, — в основном в контексте документирования новообнаруженных хачкаров или освещения эпиграфических надписей.

В настоящей статье объектом исследования является культура хачкаров Лорийской крепости. На основании проведенного анализа

мы попытались представить хачкары крепости как уникальное направление искусства резьбы хачкаров Гугаркской области, обладающее собственными морфологическими и художественными особенностями и закономерностями. Исследования опираются на давно известные в крепости образцы, а также на примечательные, порой уникальные находки, выявленные в ходе археологических раскопок, и нередко реставрационных работ. Кроме того, важной задачей является понимание и разъяснение причин плачевного состояния большинства известных нам хачкаров Лорийской крепости, вопроса, по которому существуют разногласия. Тем не менее ежегодно проводимые раскопки свидетельствуют в пользу мнения о том, что в Лорийской крепости в определенный период имело место целенаправленное уничтожение хачкаров, сокрытие их различными способами или, в лучшем случае, использованием в качестве строительного материала, что отражает пренебрежительное отношение к этим памятникам.

Ключевые слова: Лорийская крепость, средневековье, крепость, археология, скульптура, искусство хачкаров, раскопки, монумент, хачкар, надпись, находки

Գրականության ցանկ

1. **Ազարյան Լ.,** *Հայկական խաչքարեր*, Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին հրատ, 1978:
2. **Բարխուդարյան Ս.,** *Դիվանի հայ վիմագրության, Վայոց Ձոր, Եղեգնաձորի և Ազիզբեկովի շրջաններ*, պրակ III, Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1967:
3. **Բարխուդարյան Ս., Ղաֆադարյան Կ., Սաղումյան.,** *Դիվանի հայ վիմագրության, Լոռու մարզ*, պրակ IX, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2012:
4. **Կիրակոս Գանձակեցի,** *Պատմություն Հայոց* (աշխատ. Կ.Մելիք-Օհանջանյանի), Երևան, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ. 1961:
5. **Ղարիբյան Ի.,** Լոռե քաղաքը մատենագրության մեջ, *ԲԵՀ*, 1968, 1, էջ 209-214:
6. **Ղարիբյան Ի.,** Լոռե ամրոցի պեղումները, *ԲԵՀ*, 1969, 1, էջ 205-268:
7. **Ղարիբյան Ի.,** Լոռե քաղաքի մատուռ-ղամբարանը և նրա կավանդները, *ՊԲՀ*, 1969, 2, էջ 194-198:
8. **Ղարիբյան Ի.,** Լոռե ամրոցի պեղումները, *ԲԵՀ*, 1970, 3, էջ 250-251:
9. **Ղարիբյան Ի.,** Հայաստանում հայտնաբերված կավե ծխամորձերի թվագրման հարցի շուրջ, *ԲԵՀ*, 1999, 2 (98), էջ 99-107:
10. **Ղարիբյան Ի.,** Լոռե քաղաք ամրոցի միջնադարյան բաղնիքները, *ԲԵՀ*, 2000, 3 (102), էջ 100-110:
11. **Ղարիբյան Ի.,** Լոռե բերդ քաղաքի շատրվանող ջրավազանները, *Գիտելիք*, 2004, էջ 14-15:
12. **Ղարիբյան Ի.,** *Լոռե բերդաքաղաքը և նրա պեղումները*, Երևան, «Գիտություն» հրատ., 2009:
13. **Մաթևոսյան Կ.,** *Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները*, Երևան, «Մուղնի» հրատ., 2017:
14. **Նալբանդյան Ա.,** Արձանագիր խաչքարեր Մեղրիի Սբ Հովհաննես (Սնապաստանաց) վանքից, *Լրաբեր հասարակական գիտությունների*, 2019, 2, էջ 272-287:
15. **Նալբանդյան Ա., Խեչոյան Մ.,** Լոռեբերդի ոսկրե գործքիները, «*Հյուսիսային Հայաստանը պատմության խաչուղիներում (պատմա-նշակության համադրություններ)*», գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու (գլխ. խմբ. Ա. Ակոպով), Գյումրի, ՇՀՀԿ, 2023, էջ 26-43:
16. **Նալբանդյան Ա.,** Նորահայտումներ Լոռե բերդ ամրոցի միջնադարյան բաղնիքների ջրօգտագործման համակարգերի վերաբերյալ, «*Ջրօգտագործման նշակույթը Հայաստանում հնագույն ժամանակներից*»

- րից մինչև մեր օրերը» ժողովածու* (խմբ.՝ Ա. Բոբոխյան, Ռ. Հովսեփյան), Երևան, ՄԻԿԱ-Արմենիա, ԺԱԻ հրատ., 2024:
17. **Նալբանդյան Ա.**, Լոռե բերդաքաղաքի 2022-2023 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, *«Լոռե բերդից մինչև Սյունիքի մարտահրավերները»*, գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի հրատ., 2024, էջ 26-51:
 18. **Պետրոսյան Հ.**, *Խաչքար. ծագումը, գործառնությունը, պատկերազրությունը, իմաստաբանությունը*, Երևան, «Փրինթինգ»-ը, 2008:
 19. **Ջալալյանց Ա.**, *Ճանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան*, մ. Ա, Տփլիս 1842:
 20. **Սիմոնյան Հ., Ղարիբյան Ի., Բադալյան Հ., Ալեքսանյան Տ.**, Լոռե բերդաքաղաքը (2009-2013 թթ. պեղումների նախնական արդյունքները), *Հուշարձան*, 2015, հ. Ժ, էջ 29-56:
 21. **Мнацаканян С.**, Уникальный диск с рельефами из Довеха и проблемы формирования малых форм мемориальной пластики средневековой Армении, *Пятая респ. конф. по проблемам культуры и искусства Арменнии*, Тезисы докл., Ереван, 1982, с. 369-372.

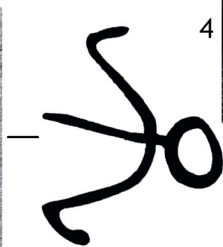
Աղյուսակների ցանկ

- Աղյուսակ I. 1) Նախկինում եկեղեցու մուտքի մոտ տեղադրված, այժմ Նյու Յորքի «Մետրոպոլիտան» թանգարանում պահվող խաչքարը, 2) եկեղեցու մուտքի մոտ տեղադրված երկրորդ խաչքարը, 3) եկեղեցու պատի մեջ ագուցված բեկոր, 4) եկեղեցու բակում գտնվող բեկորներ, 5) Վարպետի նշան խաչքարի ետևի նիստին:
- Աղյուսակ II. 1-3) եկեղեցու մկրտարանից հանված բեկորները, 4-10) եկեղեցու որմերից ու փակված մուտքերից հանված խաչքարերը:
- Աղյուսակ III. 1) Արևմտյան, 2) եկեղեցու մուտքի մոտ տեղադրված երկրորդ խաչքարը, 3) եկեղեցու պատի մեջ ագուցված բեկոր, 4) եկեղեցու բակում գտնվող բեկորներ, 5) Վարպետի նշան խաչքարի ետևի նիստին:
- Աղյուսակ IV. 1) Առաջին բաղնիքի տարածքում գտնված արձանագիրքարը, 2) Առուններից մեկի շարվածքում հայտնաբերված բեկորը, 3) Զեռոցի հատակի լիցքի մեջ բացված բեկորները

- Աղյուսակ V. 1) Շահաստանի տարածքում հայտնաբերված Համբարձման տեսարանով խաչքարի բեկորը, 2) Պարսպի մուտքի մոտ, հայտնաբերված Համբարձման տեսարանով խաչքարի բեկորը, 3-4) Շահաստանի տարածքում հայտնաբերված արձանագիր բեկորները
- Աղյուսակ VI. 1) Ժայռաքանդակ խաչեր Ուռուտի կիրճում, 2,4) Վարդյակների պատկերներով բեկորներ, 3) Հավասարաթև խաչի պատկերներով սյան բեկորներ, 5-6) Խաչքարերի ենթադրյալ պատվանդաններ:

*Ընդունվել է՝ 19.02.2026
Գրախոսվել է՝ 03.03.2026
Հանձնվել է տպ.՝ 26.06.2026*

Աղյուսակ I.

Աղյուսակ II.

Աղյուսակ III.

Աղյուսակ IV.

1

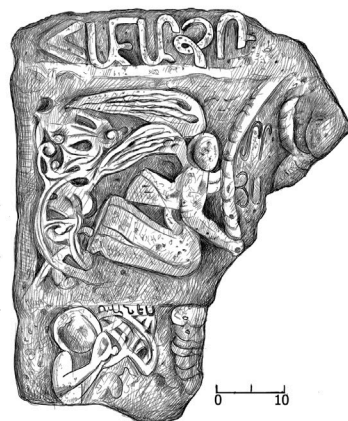

2

3

Աղյուսակ V.

Աղյուսակ VI.

